

ONDERZOEK EN SOCIALE WETENSCHAPPEN: EEN THEORETISCHE EN METHODOLOGISCHE EXCURSIE OVER FUNCTIES EN WAARDEN

Nol Reverda
Maastricht, 2004

De klassieke sociologie hield zich aan het begin van de 20ste eeuw vooral bezig met twee problemen. Het eerste probleem was materieel van aard: hoe een verklaring te vinden voor de ingrijpende veranderingen, die de industrialisatie teweeg bracht in de samenleving. De tweede vraagstelling had een meer formeel karakter: in hoeverre is sociologie een zelfstandige wetenschap en waarin onderscheidt zij zich van andere wetenschappen? Dit wetenschapstheoretische discours is in een latere fase teruggekomen als het onderscheid tussen functie en waarde. Het oorspronkelijke debat ontspan zich op basis van het analytische gedachtegoed van Immanuel Kant en het ontologiserende denken van Georg Wilhelm Friedrich Hegel.¹ Voor de ontwikkeling van de sociologie hebben, naast anderen, vooral Max Weber² en Heinrich Rickert³ een belangrijke bijdrage geleverd om de sociologie materieel en formeel te funderen.⁴ In dit verband zal ik kort ingaan op het denken van Rickert.

In *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* buigt Rickert zich over de vraag waarin cultuurwetenschappen verschillen van natuurwetenschappen. Hij doet dat aan de hand van de vraag naar het object van beider studie (materieel criterium) en naar de methoden waarmee de studieobjecten bestudeerd worden (formeel criterium).

Wat de eerste vraagstelling betreft, is het object van studie voor de cultuurwetenschappen 'cultuur', en is de 'natuur' dat van de natuurwetenschappen. Het onderscheidend verschil is dat het studieobject van de cultuurwetenschap altijd verbonden is aan betekenis en zingeving, en het studieobject van de natuurwetenschap er slechts is. Hierdoor zijn cultuurobjecten per definitie historisch, en natuurobjecten geschiedenisvrij: cultuurwetenschap is een historische wetenschap. Daarbij zijn natuurobjecten kenbaar, maar is deze natuurwetenschappelijke kennis van cultuurobjecten onvoldoende: we moeten ze begrijpen ('Verstehen'). Wetenschappelijk bestaan er dus enerzijds objecten, die zin en betekenis hebben, en waarvan we die zin en betekenis willen begrijpen (cultuur), en objecten die volledig zin en betekenisvrij zijn: de natuur. "Natur ware danach das bedeutungsfreie, nur wahrnehmbare, unverständliche, Kultur dagegen das bedeutungsvolle, verstehbare Sein...".⁵ Kortom, het gaat om een waarde vrije natuur versus een met waarden doordrenkte cultuur, waarbij het er bij waarden niet om gaat of ze werkelijk als feit bestaan, maar of ze geldig zijn. Religie, kerk, staat, recht, zeden, taal, wetenschap, economie, techniek hebben slechts betekenis en zijn cultuurobjecten in zoverre ze door een samenleving als legitiem erkend worden, dan wel dat de legitimiteit ervan bestreden wordt.

¹ Zie voor de wijsgerige analyse van het denken van Kant en Hegel Seligman (1995); pp. 41 - 52. Zie ook G.Hegel (1970) en I.Kant (1995)

² M.Weber (1988)

³ H.Rickert (1986)

⁴ Zie ook voor het onderscheid tussen het ontologische denken van Hegel en epistemologische denken van Kant, A.C. Zijdeveld (1988); Inleiding: Cultuursociologie en methoden

⁵ H.Rickert (1986); p. 38

Op grond van deze overwegingen definieert Rickert cultuur als “die Gesamtheit der realen Objekte, an denen allgemein anerkannte Werte oder durch sie konstruierte Sinngebilde haften, und die mit Rücksicht auf diese Werte gepflegt werden.” ⁶

De tweede vraagstelling nu: hoe kunnen we deze cultuurobjecten kennen - kortom, wat is het formele (d.w.z. methodische) principe? Het gaat in eerste instantie niet om ‘afbeelden’, om een herhaling van de realiteit, maar om interpreteren, omvormen, inzicht krijgen, en dat doen we aan de hand van het construeren van begrippen. De werkelijkheid is zo onmetelijk groot en versnipperd, dat vormen van begrippen al een bewerking van die onmetelijke werkelijkheid impliceert. Kennis is gebonden aan het construeren van begrippen: zonder dat is zij irrationeel, onbestaanbaar – en mét dat rationeel en kenbaar (vgl. Kant). De werkelijkheid is per definitie heterogeen en chaotisch; zij kent geen intrinsieke wetmatigheid en homogeniteit: zij is slechts wat zij is, en daarmee onkenbaar. Iedere wetmatigheid en homogeniteit, die we de realiteit toedichten, ontstaat uit de concepten die we erop loslaten. Het wezen, de kern van de werkelijkheid is nooit wetenschappelijk direct te aanschouwen, of intuïtief te begrijpen, maar is slechts kenbaar door begripsmatige constructies. Kennis ontstaat uit gezichtspunten, uit perspectieven. Van daar uit wordt bepaald welke bestanddelen van de (in principe irrationele en chaotische) werkelijkheid van belang zijn voor nadere studie. “Wir können also mit den Begriffen nur Brücken über den Strom der Realität schlagen, mögen die einzelne Brückenbögen auch noch so klein sein.” ⁷

Kortom, met behulp van concepten proberen we inzicht te krijgen in de werkelijkheid. Daarbij gaat het steeds om generalisaties, want kennis van het enkele, het ene, levert geen inzicht, maar slechts een duplicaat op. Dit doen zowel de natuur- als de cultuurwetenschappen. Maar zij verschillen aanmerkelijk. Gaat het bij de natuurwetenschappen om het opstellen van algemeen geldige natuurwetten, vervat in algemene begrippen en formules, bij de cultuurwetenschap gaat het om het historisch unieke voorval, waarvan we de invloed op en betekenis voor de werkelijkheid willen analyseren en begrijpen. Het gaat met andere woorden om een en dezelfde realiteit die zowel natuurwetenschappelijk als vanuit de cultuurwetenschap geanalyseerd kan worden. “Die Wirklichkeit wird Natur, wenn wir sie betrachten mit Rücksicht auf das Allgemeine, sie wird Geschichte, wenn wir sie betrachten mit Rücksicht auf das Besondere und Individuelle...” ⁸ Het gaat ofwel om de herhaling, het altijd geldige, of om het bijzondere, het eenmalige, waardoor we inzicht krijgen in de werkelijkheid. Kortom, natuurwetenschap is generaliserend, cultuurwetenschap individualiserend.

De cultuurwetenschap heeft dus belangstelling voor gebeurtenissen in hun zingevende eenmaligheid, en cultuurobjecten moeten dan ook bestudeerd worden vanuit hun historische individualiteit. Natuurlijk is daarbij dat, wat we als een individueel en historisch belangrijk gegeven interessant vinden en expliciet tot voorwerp van studie maken, een waardegebonden keuze van de onderzoeker. Maar het betreft hier een theoretische, conceptueel analytische betrokkenheid op waarden, en niet om de praktische waardering die een analyticus aan bepaalde waarden geeft. “Werte sind keine Wirklichkeiten, weder physische noch psychische. Ihr Wesen besteht in ihrer Geltung, nicht in ihrer realen Tatsächlichkeit. Doch sind Werte mit Wirklichkeiten verbunden, und von diesen Verbindungen haben wir zwei schon früher kennen gelernt. Der Wert kann erstens an einen Objekte so ‘haften’, dass er es dadurch zum Gute macht, und er kann ausserdem mit dem

⁶ Ibid., p. 46

⁷ H. Rickert (1986); p. 53

⁸ Ibid., p. 77

Akte eines Subjectes so verknüpft sein, dass dieser dadurch zu einer Wertung wird. Die Güter und die Wertungen lassen sich nun so ansehen, dass man nach der Geltung der mit ihnen verbundenen Werte fragt und dann festzustellen sucht, oder ob eine Wertung mit Recht vollzogen wird. Das tun wir, wenn wir praktisch zu den Gegenständen Stellung nehmen wollen.”⁹ Het gaat in de cultuurwetenschap kortom niet om het uitspreken van subjectieve en waardegebonden oordelen, maar om het rationeel begrijpen van een subjectieve en met waarden doortrokken werkelijkheid.

Gegeven Rickert's analyse is het verschil tussen cultuur- en natuurwetenschap als volgt samen te vatten. De natuurwetenschap staat in een positivistische traditie, terwijl de cultuurwetenschap zijn wortels heeft in het neo-kantiaanse denken. Waar het studieobject van de cultuurwetenschap altijd waardegebonden en betekenisgevend is, geldt voor de natuurwetenschap het tegenovergestelde: daar is het studieobject altijd waardevrij en betekenisloos. Hierdoor wordt tenslotte ook het aanzienlijke verschil in onderzoeksmethodologie verklaard: is de methode voor de natuurwetenschap a-historisch, generaliserend en verklarend van aard, dan is zij voor de cultuurwetenschap met name historisch, individualiserend en 'verstehend'.

Rickert, die zijn belangrijkste werk schreef in het eerste kwart van de twintigste eeuw, onderscheidt de cultuurwetenschappen dus uitdrukkelijk van de natuurwetenschappen. In wezen is het een algemeen wetenschapstheoretische discussie, geëntameerd om in filosofische zin helder te krijgen wat de respectievelijke subjecten en objecten zijn van de onderscheiden wetenschappelijke richtingen. Maar ook in meer bijzondere en specifieke zin is te constateren, dat binnen de wetenschappen afzonderlijk dezelfde discussie woedt. Een voorbeeld hiervan is de sociologie, die in zijn geschiedenis heeft aangetoond, dat beide perspectieven een grote rol van betekenis gespeeld hebben in zijn totstandkoming en verdere ontwikkeling. In navolging van Rickert en Weber vat Zijdeveld in dit verband deze 'methodenstrijd' bondig samen door de introductie van de Idealtypen 'organisatie' en 'institutie': de geschiedenis van de sociologie is het relaas van het gevecht tussen het organisatieperspectief en het institutieperspectief, en het is de geest van de tijd die bepaalt welke de overhand heeft (hoewel het positivisme vaak aan de winnende hand was).¹⁰

Rickert's karakterisering van de natuurwetenschap en de cultuurwetenschap wordt door Zijdeveld met betrekking tot de geschiedenis van de sociologie in zekere zin overgenomen in zijn analyse van respectievelijk het organisatie- en het institutieperspectief. Het organisatieperspectief in de sociologie heeft een 'harde', positivistische en zoveel mogelijk op 'feiten' berustende invalshoek – het institutieperspectief heeft een interpretatieve, op zin en betekenis georiënteerde analytische invalshoek. Voor alle duidelijkheid: evenals Rickert stelt Zijdeveld uitdrukkelijk dat het hier om een en dezelfde te bestuderen en te analyseren realiteit gaat: het is een analytisch, en geen ontologisch onderscheid.¹¹ Ook hoeven beide perspectieven elkaar in de ontwikkeling van de sociologie niet uit te sluiten: een zekere vreedzame coëxistentie en wederzijdse aanvulling is wel degelijk niet alleen denkbaar, maar ook wenselijk teneinde een voldoende onderbouwd inzicht te krijgen in de grondstructuren van de samenleving.

Die (sociaal- culturele) werkelijkheid nu kan zowel uit een 'maatschappij' als uit een 'cultuur' perspectief geanalyseerd worden. De eerste beziet de werkelijkheid als een geheel

⁹ Ibid., pp. 111 en 112

¹⁰ A.C. Zijdeveld (1991); hoofdstuk 2: Maatschappij en cultuur

¹¹ Ibid., pp. 79 - 81

van organisaties, sociale rollen, klassen, macht en (onhistorische) functies, die ieder voor zich en in samenhang een bijdrage leveren voor de instandhouding of verandering van het 'systeem'. Het leidende waardeperspectief is dat van de functionele rationaliteit. Het menselijk handelen, dat zich in deze werkelijkheid afspeelt en ontwikkelt, wordt vanuit deze zienswijze vooral geanalyseerd vanuit zijn doelgericht, organiserend vermogen. De mens is een 'organisatie dier', dat zijn handelen het liefst zo efficiënt en effectief mogelijk inricht om gestelde doelen te bereiken: hij is primair een functionele rationalist. Daarbij gaat hij verbanden aan met anderen om taken en activiteiten te verdelen en onderling af te stemmen, en regelt hij de zeggenschap over die activiteiten in diverse vormen van macht. De binnen deze 'maatschappij' hierdoor ontstane 'organisaties' met hun structurele ongelijkheden in termen van macht en sociale stratificatie (klassen) is een hoofdthema van studie binnen dit functionele organisatiesociologische perspectief.¹² Kortheidshalve noem ik dit de functionele benadering.

De 'cultuur - benadering' daarentegen analyseert de (sociaal-culturele) werkelijkheid vanuit de dimensies institutie, identiteit, standen, gezag en historische tradities, waardoor en waarlangs die werkelijkheid een zekere configuratie of tijd- en plaatsgebonden 'objectiviteit' verkrijgt. Daarbij is het ontwikkelen van inzicht in de substantiële rationaliteit van de betreffende configuratie een van de centrale doelstellingen van dit perspectief. Het zich binnen deze werkelijkheid afspelend menselijk gedrag moet vanuit deze zienswijze vooral gezien worden als waarderend, normerend en betekenisgevend gedrag: de mens is een 'zingevende institutionaliseerder', die continue bezig is om samen met anderen binnen de contouren van de gegeven taak- en activiteitenverdeling de betekenis en de zin van zijn omgeving te duiden en te definiëren. De mens is in dit verband primair een substantiële rationalist. Binnen dit perspectief is de 'cultuur' met zijn gelieerde 'institutes', waarin morele overreding en de door culturele stratificatie ontstane ongelijkheidwaardigheden een centrale plaats innemen, het hoofdthema van onderzoek en analyse.¹³ Deze benadering duid ik als het waarden- of betekenisgevend perspectief.

Literatuur:

- Hegel, G.W.F. (1970) *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt, Suhrkamp.
Kant, I. (1995) *Kritik der reinen Vernunft*. Köln, Könnemann Verlagsgesellschaft.
Rickert, H. (1986) *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Stuttgart, Reclam.
Seligman, A.B. (1995) *The idea of civil society*. Princeton, Princeton University Press.
Weber, M. (1988) *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, Mohr Verlag.
Zijderveld, A.C. (1988) *Sociologie als cultuurwetenschap*. Utrecht, De Tijdstroom.
Zijderveld, A.C. (1991a) *De samenleving als schouwspel*. Utrecht, Lemma.

¹² Ibid., pp. 81 - 103

¹³ A.C.Zijderveld (1991); pag. 103 - 120